

**“TURKISTON JADIDCHILIGIDA DINIY-MAISHIY
MAROSIMLAR VA URF-ODATLARNING IJTIMOIIY-
ANTROPOLOGIK TALQINI (SAMARQAND MAKTABI
MISOLIDA)”**

Inoyatov Elmurod Yaqubboy o‘g‘li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Etnologiya, etnografiya va antropologiya yo‘nalishi

2-kurs magistranti

e-mail: elmurodyoqubboyevich@gmail.com

tel: +998 91 992 34 16

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshlarida Turkiston, xususan Samarqand jadidchilik maktabi vakillari (M.Behbudiy, H.Muin, S.Ajziy, S.Alizoda va b.) ilmiy-publitsistik va badiiy merosida diniy-maishiy marosimlar hamda urf-odatlariga berilgan baho ijtimoiy-antropologik nuqtai nazardan tahlil etilgan. Tadqiqotda to‘y, ta’ziya va mavlid kabi maishiy marosimlardagi dabdababozlik va isrofgarchilikning jamiyat iqtisodiy-ijtimoiy tuzilmasi hamda tabaqalanishiga ta’siri ochib berilgan. Jadidlarning marosimlarni soddalashtirish, ratsionalizatsiyalash hamda maishiy madaniyatni modernizatsiyalash borasidagi g‘oyalari jamiyatning ijtimoiy-institutsional strukturasini isloh qilishga qaratilgan amaliy-antropologik dastur sifatida baholangan. Shuningdek, jadidlar merosining zamonaviy O‘zbekiston jamiyatida oilaviy marosimlarni tartibga solish va milliy o‘zlikni anglashdagi ilmiy-amaliy ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar. Samarqand jadidchilik maktabi, ijtimoiy antropologiya, etnologiya, diniy-maishiy marosimlar, urf-odatlar, Mahmudxo‘ja Behbudiy, kollektiv xotira, ratsionalizatsiya, madaniyat transformatsiyasi

Аннотация. В данной статье с социально-антропологической точки зрения анализируется оценка религиозно-бытовых обрядов и традиций в научно-публицистическом и художественном наследии представителей Самаркандской школы джадидизма (М.Бехбуди, Х.Муин, С.Аджзи, С.Ализаде и др.) начала XX века. В исследовании раскрыто влияние пышности и расточительства в бытовых обрядах (свадьбы, поминки, мавлиды) на социально-экономическую структуру и расслоение общества. Идеи джадидов по упрощению, рационализации обрядов и модернизации бытовой культуры оценены как практико-антропологическая программа, направленная на реформирование социально-институциональной структуры общества. Также показано научно-практическое значение наследия джадидов в регулировании семейных обрядов и формировании национального самосознания в современном Узбекистане.

Ключевые слова. Самаркандская школа джадидизма, социальная антропология, этнология, религиозно-бытовые обряды, традиции, Махмудходжа Бехбуди, коллективная память, рационализация, трансформации культуры.

Abstract. This article analyzes the socio-anthropological perspective of religious and domestic rituals and customs in the scientific, publicistic, and literary heritage of the Samarkand Jadidism school representatives (M.Behbudi, H.Muin, S.Ajzi, S.Alizade, etc.) in the early 20th century. The study reveals the impact of pomposity and extravagance in household rituals (weddings, funerals, mavlids) on the socio-economic structure and stratification of society. The Jadids' ideas on simplifying, rationalizing rituals, and modernizing everyday culture are evaluated as a practical-anthropological program aimed at reforming the social-institutional structure of society. Furthermore, the scientific and practical significance of the Jadid heritage in

regulating family ceremonies and national identity formation in modern Uzbekistan is highlighted.

Keywords. Samarkand school of Jadidism, social anthropology, ethnology, religious and domestic rituals, traditions, Mahmudkhoja Behbudi, collective memory, rationalization, cultural transformation.

MAVZUNING DOLZARBLIGI

XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida yuz bergan ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar markazida an'anaviy turmush tarzi va marosimlar tizimini isloh qilish masalasi durardi. Samarqand jadidchilik maktabi vakillari (M.Behbudiy, H.Muin, S.Ajziy va b.) diniy-maishiy marosimlarni shunchaki ma'rifiy nuqtai nazardan emas, balki jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmasiga ta'sir etuvchi muhim institutlar sifatida baholaganlar.

Yangi O'zbekistonni barpo etish sharoitida milliy ma'naviyatimiz poydevorini mustahkamlash, milliy o'zlikni anglash hamda jadidlar ma'rifiy va ijtimoiy-islohotchilik merosini chuqur o'rganish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan [1, B. 42; 2, 3]. Shundan kelib chiqqan holda, tadqiqotning dolzarbligi quyidagi ilmiy va amaliy omillar bilan belgilanadi:

Nazariy-metodologik zaruriyat: Jadidlar merosini o'rganishda uzoq yillar davomida tarixiy va adabiyotshunoslik yondashuvlari ustuvor bo'lib kelgan. Vaholanki, ularning marosimlar va urf-odatlarga bergan bahosini zamonaviy etnologiya hamda ijtimoiy antropologiya metodlari (funksionalizm, strukturalizm) orqali tahlil etish xalqning ma'naviy-maishiy hayotidagi transformatsion jarayonlarni chuqurroq anglashga imkon beradi.

Manbashunoslik va antropologik ahamiyati: Samarqand jadidlarining matbuot sahifalaridagi ("Oyna", "Samarqand") va badiiy-publitsistik asarlaridagi etnografik kuzatuvlari davrning ijtimoiy strukturasi, qatlamlanishi hamda kollektiv xulq-atvor normativalarini o'rganishda birinchi manba (fieldwork sifatidagi matnlar) vazifasini o'taydi. Jadidlar

publitsistikasi va arxiv manbalaridagi ma'lumotlar jamiyatdagi kollektiv xotira hamda madaniy transformatsiya mexanizmlarini tahlil qilish uchun boy empirik material beradi.

Amaliy-amaliyotiy dolzarblik: Bugungi kunda jamiyatda to'y-hashamlar, ta'ziya va marosimlardagi isrofgarchilik, dabdababozlik hamda bid'at-xurofotlarni tartibga solish, oilaviy marosimlarni me'yorlashtirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda [3, 12]. Jadid reformatorlarining marosimlarni soddalashtirish, ratsionalizatsiyalash hamda ularda institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish borasidagi konseptual qarashlari zamonaviy maishiy madaniyatni muvofiqlashtirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

TADQIQOTNING MAQSADI, VAZIFALARI VA METODOLOGIYASI

Tadqiqotning maqsadi XX asr boshlarida Samarqand jadidchilik maktabi namoyandalari ilmiy-publitsistik va badiiy merosida diniy-maishiy marosimlar hamda urf-odatlariga berilgan bahoni ijtimoiy-antropologik nuqtai nazardan tahlil qilish va uning jamiyatni modernizatsiyalashdagi o'rnini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari

Manbalarni etnologik tasniflash: Samarqand jadidlari (M.Behbudiy, H.Muin, S.Ajziy, S.Alizoda va b.) asarlari hamda davriy matbuot ("Oyna", "Samarqand") sahifalaridagi marosimlarga oid materiallarni ajratish va etnografik manba sifatida tizimlashtirish.

Tanqidiy-antropologik tahlil: To'y, ta'ziya, mavlid va boshqa maishiy marosimlardagi isrofgarchilik, dabdaba hamda bid'at-xurofotlarning jamiyat iqtisodiy va ijtimoiy qatlamlanishiga ta'sirini tahlil etish.

Transformatsion jarayonlarni ko'rsatish: An'anaviy marosimlarni ratsionalizatsiyalash va soddalashtirish orqali jadidlarning yangi maishiy madaniyatni shakllantirish mexanizmlarini yoritish.

Ijtimoiy-antropologik xulosalar chiqarish: Jadidlarning marosimlarga munosabatini shunchaki ma'rifiy targ'ibot emas, balki jamiyatning ijtimoiy-institutsional strukturasini isloh qilishga qaratilgan amaliy dastur sifatida baholash.

Tadqiqotning metodologiyasi Qiyosiy-tarixiy metod Samarqand jadidlarining marosimlar va urf-odatlariga bo'lgan qarashlarini Turkistonning boshqa hududlari (Toshkent, Farg'ona, Buxoro) jadidlari pozitsiyasi bilan qiyosiy tahlil qilishda qo'llaniladi. Ijtimoiy-antropologik va funksional yondashuv diniy-maishiy marosimlarni jamiyat barqarorligi va iqtisodiy harakatchanligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy institutlar sifatida tadqiq etishga imkon beradi. Diskurs va matnshunoslik tahlili (Textual Analysis) jadid publitsistikasi va badiiy asarlaridagi ramzlar, tushunchalar va tanqidiy ritorikani etnologik prizma orqali desifr xarakterida o'rganish uchun xizmat qiladi. Etnohistorik tahlil davriy matbuot va arxiv hujjatlarini davrning real etnomadaniy muhiti bilan bog'lagan holda rekonstruksiya qilishda foydalaniladi.

1. Samarqand jadidchilik muhitida an'anaviy turmush tarzi va marosimlarning o'rni

XX asr boshlarida Samarqand Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy va etnomadaniy markazlaridan biri sifatida gavdalangan. Shahar aholisining maishiy turmush tarzi asrlar davomida shakllangan an'anaviy qadriyatlar, diniy e'tiqodlar va mahalla institutining mustahkam qoidalari asosida tartibga solinar edi. Bu muhitda to'y, ta'ziya, mavlid, gap-gashtak va boshqa maishiy-diniy marosimlar shunchaki ma'naviy va diniy ehtiyojni qondirish vositasi emas, balki jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini saqlab turuvchi, qatlamlararo munosabatlarni belgilovchi asosiy ijtimoiy institutlar vazifasini o'tar edi.

An'anaviy marosimlar va urf-odatlar jamoaning kollektiv xotirasi va o'zlikni anglash mexanizmi sifatida xizmat qilgani holda, XX asr boshiga

kelib jiddiy transformatsion inqirozlarga duch keldi. Rossiya imperiyasining kolonial siyosati, kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi va pul-toovar munosabatlarining rivojlanishi an'anaviy maishiy hayot tartiblariga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Oqibatda, ilgari muayyan ma'naviy va me'yoriy vazifani bajargan ko'plab marosimlar dabdababozlik, manmanlik hamda iqtisodiy raqobat vositasiga aylana boshladi.

Samarqand jadidchilik maktabi namoyandalari (M.Behbudiy, H.Muin, S.Ajziy va b.) an'anaviy turmush tarzining bu kabi salbiy transformatsiyasini birinchilardan bo'lib payqadilar. Ular jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligi, ma'rifatdan uzilib qolishi va kambag'allashuvining tub ildizlaridan birini aynan marosimlardagi me'yorsizlik va sun'iy shakllangan maishiy majburiyatlardan ko'rdilar. Jadidlarning baholashicha, to'y va azadorlikdagi haddan tashqari xarajatlar aholining moddiy resurslarini yutib yuboruvchi hamda jamiyatning iqtisodiy va intellektual harakatchanligini bo'g'uvchi asosiy omillardan biriga aylangan edi.

Shu tarizda, Samarqand jadidchilik muhitida an'anaviy marosimlar va urf-odatlariga munosabat faqat ma'rifiy tanqid doirasida qolmay, jamiyatning ijtimoiy va etnomadaniy hayotini tubdan isloh qilish, xalqning maishiy madaniyatini ratsionalizatsiyalash masalasi sifatida kun tartibiga qo'yildi.

2. Diniy-maishiy marosimlar va urf-odatlarning jadidlar tomonidan tanqidiy-antropologik talqini

Samarqand jadidchilik maktabi vakillarining marosimlar va urf-odatlariga munosabati fundamental ijtimoiy-antropologik tahlilga asoslangan edi. Ular jamiyatdagi maishiy tartiblarni shunchaki diniy yoki ma'rifiy burch nuqtai nazaridan emas, balki inson harakati, iqtisodiy resurslar taqsimoti va ijtimoiy munosabatlarni belgilovchi tuzilma sifatida tadqiq etdilar. M.Behbudiy, H.Muin, S.Ajziy hamda S.Alizoda kabi ma'rifatparvarlarning publitsistik va badiiy asarlarida to'y, ta'ziya, mavlid va boshqa maishiy

marosimlar o'z davrining empirik antropologik kuzatuv ob'ekti sifatida gavdalandi.

Jadidlarning marosimlar tahlilidagi asosiy yo'nalishlardan biri - isrofgarchilik va dabdababozlikning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ochib berish bo'ldi. M.Behbudiy "Oyna" jurnalidagi va turli maqolalaridagi chiqishlarida to'y hamda azadorlik marosimlaridagi ortiqcha xarajatlarni jamiyatning iqtisodiy inqiroziga olib keluvchi birinchi galdagi omil sifatida ko'rsatdi. Antropologik nuqtai nazardan, bu holat jamiyatda "obro' orttirish" va "jamo'a bosimi" (peer pressure) oqibatida yuzaga keladigan majburiy ijtimoiy xulq-atvor normativalarining shakllanishi edi. Aholining o'z moddiy imkoniyatidan tashqari qarzдор bo'lib to'y yoki ta'ziya o'tkazishi maishiy hayotning irratsional modelini yuzaga keltirdi.

Shuningdek, jadidlar diniy marosimlarga singib ketgan bid'at va xurofotlarni o'rganishda ularning jamiyat ongiga ta'sirini tanqid qildilar. H.Muin va S.Ajziy asarlarida ta'ziya va motam marosimlaridagi sun'iy rasmiatchiliklar, uzoq davom etuvchi va moliyaviy og'irlik tug'diruvchi odatlar keskin qoralandi. Ular marosimlarning asl ma'naviy va diniy mazmuni unutilib, ularning o'rnini shakliy va ijtimoiy majburiyatlar egallaganini ko'rsatib berishdi. Bu jarayonda marosimlarning ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash vazifasi izdan chiqib, ular ijtimoiy tabaqalanish va qashshoqlashish omiliga aylangani ta'kidlandi.

Jadid reformerlarining tanqidiy-antropologik yondashuvi faqat inkor etishdan iborat bo'lmay, balki marosimlarni ratsionalizatsiyalash hamda ularni zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga moslashtirish dasturini ilgari surdi. Ular to'y va azadorlik xarajatlarini qisqartirish, ajratilayotgan mablag'larni yoshlarning ta'lim-tarbiyasiga, ma'rifatga hamda jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga yo'naltirish g'oyasini hisob-kitoblar va aniq misollar vositasida asoslab berishdi.

3. Jamiyatning kundalik hayoti, moddiy va ma'naviy madaniyatidagi transformatsion jarayonlar tahlili

XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida sodir bo'lgan etnomadaniy jarayonlar va modernizatsiya tendensiyalari Samarqand aholisining kundalik hayoti, moddiy va ma'naviy madaniyatida chuqur transformatsiyalarni yuzaga keltirdi. Samarqand jadidlari ushu maishiy-madaniy o'zgarishlarning shunchaki kuzatuvchisi emas, balki ularni tartibga solish, ratsionalizatsiyalash va milliy taraqqiyot manfaatlariga yo'naltirishga intilgan ijtimoiy sub'ektlar sifatida namoyon bo'ldilar.

Moddiy madaniyat sohasida, xususan kiyim-kechak, turar joy va maishiy jihozlanishda an'anaviylik va g'arbona (zamonaviy) elementlarning sintezi kuzatildi. Jadidlar tashqi ko'rinish va maishiy buyumlardagi modernizatsiyani milliy o'zlikdan uzoqlashish emas, balki davr talablariga moslashish va amaliy qulaylik sifatida talqin qildilar. M.Behbudiy va H.Muin ozodalik, tartib, tejamkorlik hamda maishiy gigiyena qoidalariga rioya qilishni kundalik madaniyatning ajralmas qismi deb bildilar.

Ma'naviy madaniyatdagi transformatsiyalar esa yanada serqirra xarakterga ega bo'ldi. Yangi usul (jadid) maktablarining yuzaga kelishi, vaqtli matbuot ("Oyna", "Samarqand"), milliy teatr va kutubxonalarning tashkil etilishi an'anaviy jamiyatning ma'lumot olish va hordiq chiqarish kanallarini tubdan o'zgartirdi. Ilgari faqat choyxona, guzar yoki marosimlardagi og'zaki muloqot bilan cheklangan kundalik axborot almashinuvi endilikda matbuot va teatr vositasida ijtimoiy-siyosiy hamda ma'rifiy tus oldi.

Jadidlar tomonidan ilgari surilgan maishiy va ma'naviy transformatsiya dasturi an'anaviy qadriyatlarni to'liq inkor etishga emas, balki ularni bid'at, xurofot va ortiqcha shakliy burdenlardan tozalashga qaratilgan edi. Ular jamiyatning kundalik xulq-atvor normativalarini isloh qilish orqali shaxs va jamoaning ma'naviy-amaliy faolligini oshirishni, bu orqali esa milliy o'zlikni

anglashning sifat jihatidan yangi bosqichini shakllantirishni maqsad qilgan edilar.

XULOSA

Turkiston jadidchilik harakati, xususan Samarqand jadidchilik maktabi vakillarining diniy-maishiy marosimlar va urf-odatlarga bo'lgan munosabatini ijtimoiy-antropologik nuqtai nazardan tadqiq etish quyidagi yakuniy xulosalarga kelish imkonini beradi:

Tadqiqot natijalarining umumlashtirilishi: Samarqand jadidlarining (M.Behbudiy, H.Muin, S.Ajziy, S.Alizoda va b.) marosimlar va urf-odatlarga bergan bahosi shunchaki ma'rifiy tanqid yoki yuzaki targ'ibot bo'lmay, balki jamiyatning ijtimoiy-struktural tuzilishi hamda maishiy hayotini tubdan isloh qilishga qaratilgan chuqur ijtimoiy-antropologik dastur bo'lgan. Jadidlar to'y, ta'ziya, mavlid va boshqa maishiy marosimlarni jamiyatning iqtisodiy resurslari taqsimoti, ijtimoiy tabaqalanishi va xulq-atvor normativalarini belgilovchi muhim ijtimoiy institutlar sifatida talqin etdilar. Ularning marosimlardagi dabdababozlik, isrofgarchilik hamda bid'at-xurofotlarga qarshi qaratilgan tanqidlari xalqning maishiy va intellektual salohiyatini saqlab qolish, jamiyatni ratsionalizatsiyalash hamda modernizatsiyalashga yo'naltirilgan edi.

Jadidlar merosining bugungi kundagi ilmiy-amaliy ahamiyati: Jadid ma'rifatparvarlarining marosimlar va maishiy madaniyatni isloh qilishga oid konseptual qarashlari zamonaviy O'zbekiston jamiyati uchun ham o'zining yuksak amaliy va metodologik dolzarbligini saqlab qolmoqda. Bugungi kunda jamiyatimizda to'y-hashamlar, oilaviy marosimlar va ta'ziya marosimidagi dabdababozlik va isrofgarchilikning oldini olish, ularni me'yorlashtirish hamda milliy-diniy qadriyatlarni mo'tadil shaklda saqlab qolish borasida olib borilayotgan davlat siyosati [3,2] va ijtimoiy islohotlar jadidlar ilgari surgan g'oyalar bilan bevosita hamohangdir. Jadidlar merosini ijtimoiy-antropologik prizma orqali o'rganish milliy o'zlikni anglashni chuqurlashtirish,

xalqimizning an'anaviy maishiy madaniyatini sog'lomlashtirish hamda zamonaviy jamiyatda ratsional va tejamkor turmush tarzini shakllantirishda muhim konseptual manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2021. - 464 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. «O'zbekiston - 2030» strategiyasi to'g'risida (PF-158-son, 2023-yil 11-sentyabr) // O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (Lex.uz).
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining Kengashlari Qarori. Oila-ro'zg'or va to'y-hashamlarni, oilaviy tantanalar hamda ma'rakalarni o'tkazish tartibini yanada takomillashtirish to'g'risida (2019-yil 14-sentyabr, № 2736-III / № KQ-592-III) // Lex.uz.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Repressiya qurbonlarining merosini yanada chuqur o'rganish va ularning xotirasini abadiylashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida (PQ-4857-son, 2020-yil 8-oktyabr) // Lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Toshkent shahrida O'zbekiston Respublikasining «Jadidlar merosi va saboqlari: ma'rifat, taraqqiyot va bag'rikenglik» xalqaro anjumani rezolyutsiyasi (2023-yil 11-12-dekabr).
6. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. 2-nashr. - Toshkent: Ma'naviyat, 2006. - 280 b.
7. Behbudiy M. Bizni kemiruvchi illatlar // "Oyna" jurnali. - Samarqand, 1913. - № 8. - B. 14-16.
8. Muin H. To'y va azadorlik islohi xususida // "Samarqand" gazetasi. - Samarqand, 1913. - № 12. - B. 2-3.
9. Ajziy S. Ain al-adab (Odob ko'zgusi). - Samarqand: Zarafshon nashriyoti, 1916. - 48 b.

10. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'z RMDA), I-1-fond (Turkiston general-gubernatorligi kenselyariyasi), 1-ro'yxat, 324-ish, 12-18-varaqlari.
11. Ismoilov H. O'zbeklarda oila va oilyaviy marosimlar (Etnografik tadqiqot). - Toshkent: Fan, 2007. - 210 b.
12. Qasimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. - Toshkent: Ma'naviyat, 2002. - 400 b.
13. Razzoqov A. O'zbekiston etnologiyasi va antropologiyasi masalalari. - Toshkent: Akademnashr, 2018. - 256 b.
14. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. - Berkeley: University of California Press, 1998. - 392 p.
15. Halbwachs M. On Collective Memory. - Chicago: The University of Chicago Press, 1992. - 296 p.